

УДК 376.42(09):615.851.4(09)

Н.В. Тарасенко

КОРЕКЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ РОБОТИ НАД СЛОВОСПОЛУЧЕННЯМ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ УСНОГО ТА ПИСЕМНОГО МОВЛЕННЯ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ

У статті розглядаються прийоми корекції недоліків мовленнєвого і інтелектуального розвитку учнів старших класів спеціальної школи в процесі роботи над словосполученнями.

Ключові слова: розумово відсталі учні, мовленнєвий та інтелектуальний розвиток, словосполучення, речення, одиниця мовлення.

В статье рассматриваются приемы коррекции речевого и интеллектуального развития учащихся старших классов специальной школы в процессе работы над словосочетаниями.

Ключевые слова: умственно отсталые учащиеся, речевое и интеллектуальное развитие, словосочетания, предложение, единица речи.

Сучасний етап розвитку суспільства ставить перед освітою нові завдання, спрямовані на істотне посилення уваги до навчання, виховання і розвитку особистості. Завдання покращення підготовки вихованців до самостійного життя стоять і перед допоміжною школою. Однією з умов їх вирішення є посилення корекційно-розвиваючої ролі навчання і виховання дітей з інтелектуальними порушеннями. За цієї умови навчання забезпечуватиме таким дітям можливість у майбутньому брати активну участь у трудовому та соціальному житті.

В допоміжній школі загальні завдання навчання і виховання вирішуються в поєднанні зі спеціальним, у число яких входить і корекція порушень мовленнєвого розвитку розумово відсталих учнів.

Мовлення – це форма спілкування, опосередкована мовою, яка включає процеси побудови та розуміння висловлювання. Мовлення дитини розглядається як специфічна, ієрархічна організована діяльність. Як і будь-яка інша діяльність, мовлення характеризується мотивованістю, цілеспрямованістю, певною структурою. До функцій мовлення, крім спілкування, належать також пізнавальна та регулювальна. Мовлення відіграє винятково важливу роль у формуванні вищих психічних функцій.

Характерною особливістю мовлення розумово відсталих дітей є часте використання особових та вказівних займенників (він, той, цей, там, туди та ін.), якими вони заміняють інші слова, що ускладнює розуміння їхніх висловлювань, робить останні недостатньо об'єктивованими.

Завдяки спеціальному навчанню збагачується лексика розумово відсталих школярів різними частинами мови, відбувається уточнення значення вже наявних у словнику термінів, здійснюється активізація пасивного вербального багажу. У мовленні учнів з'являються і починають займати певне місце слова, що мають узагальнювальне значення.

Механізм впливу розумового дефекту на граматичну будову мовлення описала Є.Ф. Собонович. Процес мовленнєвого висловлювання охоплює такі складні розумові дії, як програмування, вибір мовних одиниць, адекватних задуму, багаторівневий контроль за правильністю побудови фрази, використання граматичних конструкцій, вимови слів. Цими розумовими діями дитина з інтелектуальною недостатністю володіє на низькому рівні. Навіть старші учні допоміжної школи відчувають значні труднощі за необхідності висловлювати власну думку.

Семантична структура речення відображає структуру ситуації, про яку в ньому йдеться. Щоб навчити правильно будувати висловлювання, слід сприймати ситуацію диференційовано, виділяти в ній суб'єкт, дію, об'єкт, на який дія спрямована. Діти з проблемами у навчання сприймають ситуацію синкретично, неподільно, глобально, що є однією з причин пізнього і неправильного формування фразового мовлення. Граматичні конструкції є відображенням процесу встановлення відношень та зв'язків між об'єктами навколишнього світу, тому труднощі в їхній побудові та сприйманні в учнів допоміжної школи зумовлені недостатністю розумової діяльності.

Проблема формування граматичного ладу мовлення є однією з актуальних проблема мовленнєвого розвитку дітей з інтелектуальним недорозвитком. Характерні риси мовленнєвого розвитку розумово відсталих дітей розкриті в дослідженнях А.К. Аксьонової, М.Ф.Гнезділова, В.Г.Петрової, Є.Ф.Собонович. Враховуючи особливість розвитку дітей з інтелектуальним недорозвитком та їх можливості в оволодінні мовленнєвим розвитком взагалі та граматичним ладом зокрема, слід зазначити, що мовні порушення можуть бути виправлені тільки в результаті спеціально організованої колекційної роботи. Шкільне навчання вимагає усвідомленого, цілеспрямованого відбору мовних засобів. Саме там, де потрібно свідоме і довільне оперування мовленням, у розумово відсталих дітей виявляються труднощі, які ніяк не проявлялися в повсякденному мовленні дитини. Невід'ємною частиною методики навчання рідній

мові є проблема вивчення різноманітних одиниць мовлення, в тому числі словосполучень, на основі яких розвивається та вдосконалюється зв'язна усна та письмова форми мовлення учнів.

Найважливішою характеристикою в словосполученнях є граматична залежність одного слова від іншого, виражена підрядним зв'язком. На відміну від інших, вона обумовлена лексико-граматичними властивостями слова. Виділяється три типи підрядного зв'язку: узгодження, управління і примикання, що розрізняється не тільки за виразом граматичної залежності, але і за ступенем спаяності компонентів. В граматиці виділяються різні види словосполучень, які: складаються із іменника і залежного прикметника; без відмінкові дієслівні словосполучення з залежним словом в непрямому відмінку; відмінкові дієслівні словосполучення з іменниками; дієслівні словосполучення з залежним прислівником та ін.

Процес формування словосполучень у дитини при порушеному розвитку інтелекту на відміну від нормальної протікає у більш сповільненому темпі і вимагає до себе спеціального підходу, оскільки в мові дітей спостерігаються неправильні форми поєднання слів в реченні, що виражається в неправильному вживанні різних закінчень, зокрема, родового відмінку іменника множини та ін.

При роботі над складовою частиною синтаксису - словосполученням в процесі корекційно – розвиваючої дії необхідно формувати синтаксичну сторону мови в цілому. Саме тому в нових програмах з рідної мови для допоміжної школи приділяється особлива увага розвитку зв'язного мовлення розумово відсталих дітей в процесі роботи над текстом, реченням та словосполученням.

В останні роки інтерес до словосполучення різко піднявся в області методики викладання рідної мови. Методисти масової школи відзначають, що вправи зі словосполученнями дозволяють учням практично установлювати залежність при співставленні слів від їх лексичного значення та морфологічної природи, виробляють навички використання словосполучення в мовленні, сприяють закріпленню лексики (П.В. Прудникова, Н.М. Алгазіна, В.П. Озерська), попереджують недоліки в управлінні, сприяють засвоєнню типових моделей словосполучення та типових функцій словоформ в них, дозволяють вивчати частини мови на синтаксичній основі. Зокрема Г.А.Фомічева вважає, що в початкових класах саме робота над словосполученнями дозволяє встановити природні зв'язки між морфологією, синтаксисом та лексикою, сприяє засвоєнню граматичної теорії, розвитку мовлення, оволодінню навичками орфографії. Крім того, автор надає вказаній роботі велике розвиваюче значення: "словосполучення – це думка в процесі устанавлення: навчати дітей словосполученням – означає працювати над елементами думки,

навчати дітей розумінню словосполучень – означає вчити їх розумінню логічних відносин”. [1]

М.Р. Львов також вказує, що в роботі зі словосполученнями необхідно звертати увагу на дві сторони: на граматичну структуру та на семантику словосполучень [4].

З.А. Домороцька звертає увагу і на те, що враховувати треба також внутрішньомовні семантичні відносини: переносні значення та емоційно окрашені слова, члени семантичного ряду, багатозначні слова та стійкі словосполучення (1977). Зрозуміло, що така робота впирається в основному на семантику [1].

В дефектології методика вивчення словосполучень розроблена перш за все в сурдометодиці та логопедії. А.Г. Зікеєв пропонує застосовування складання словосполучень як один з прийомів семантизації слова і як один з основних прийомів для навчання вираження смислових відносин. В цих цілях мовний матеріал угруповується за просторовими, причинними відносинами тощо. Автор підкреслює, що оволодінню структурою словосполучень в школі для слабочуючих приділяється велике значення. При цьому на уроках розвитку мовлення увага концентрується не стільки на формуванні, скільки на лексичній накопичуваності структури. Робота зі словосполученнями є своєрідною пропедевтикою синтаксису в цілях формування смислових зв'язків слів у реченнях. Цю думку розділяють вчені у відношенні розвитку мовлення дітей із загальним недорозвитком мовлення. Тільки в словосполученнях можна уточнити конкретне значення слова і різноманітні форми зв'язку даного слова з іншими словами, за допомогою яких воно включається в речення.

В методиці навчання розумово відсталих дітей рідній мові роботі зі словосполученнями присвячено багато досліджень у зв'язку з вивченням речення. Автори вказують на недоліки вживання словосполучень при співставленні слів і словоформ, на неточність виразів різноманітних відносин в мовленні розумово відсталих школярів (К.К. Карлеп, І.П. Корнев, М.П. Феофанов, В.Г. Петрова, З.Н. Смірнова та інші). Таким чином ставиться питання про те, щоб вправляти учнів в багатозначному використанні словосполучень з різними відмінками та прийменниками.

При навчанні дітей мови, в тому числі при використанні словосполучень необхідне здійснення такої абстракції, для якої характерне повне відволікання ознаки від реального предмету та уявлення його як окремого об'єкту мислення. Це – та абстракція, яка не може бути здійснена без словесного визначення ознаки що виділяється і тому становиться можливою лише при усвідомленому засвоєнню граматичного ладу мови з її системою понять та визначень. Це, за характеристикою С.Л. Рубінштейна, ідеальна абстракція [5].

Як ми уже відзначали, за новими програмами вивчення рідної мови починається з вивчення тексту, який розбивається на речення, ті в свою чергу розділяються на словосполучення, а останні – на слова. Словосполучення, як бачимо, є невід'ємною частиною речення в рідній мові.

За даними сучасної мовленнєвої діяльності основними операціями при народженні вимовляння є вибір та комбінування мовних одиниць. В результаті реалізуються парадигматичні та синтаксичні зв'язки на семантичному, граматичному та моторному рівнях. На граматичному рівні породження вимовляння основним видом діяльності є оперування словоформами для складання та поєднання словосполучень.

В лінгвістиці словосполучення визначається як непередикативне з'єднання на основі синтаксичного зв'язку слова з формою слова. Словосполучення є нормативною одиницею як і слово, не виражає і смислові відносини між фактами дійсності та конкретизують значення слова, тобто є розчленованою назвою єдиного поняття. Основні функції слів та словосполучень однакові: служать будівним матеріалом для речення. Однак різниця в тому, що словосполучення – це будівний блок, який є наче перехідною одиницею між словом та реченням.

Значення словосполучень залежить як від граматичного значення його компонентів на основі синтаксичного зв'язку, так і від лексичного наповнення цієї структури. Значить при складанні словосполучень потрібно враховувати як лексичне значення слів, так і їх форми та граматичне значення. В цьому відношенні інтерес представляє теорія про структурні схеми словосполучень. Саме названа схема визначає граматичні та семантичні обмеження сполучення.

Словосполучення представляє собою соціо-лінгвістично обумовлену категорію. Сполучення слів визначається умовами місця та часу комунікації, особливостям культури, звичаями колективу тощо [3].

Як вказує К.К. Карлеп, посилаючись на К.Г. Коровіна, людина може вимовити, створити ці словосполучення, тільки якщо в її культурному мисленні, її соціальному життєвому досвіді було закладено відповідний зміст. Слова підходять один одному семантично не випадково, а на основі реальних та смислових пізнань відносин між об'єктами та процесами оточуючого світу. Значення, по суті, виражається в словосполученні. Вказане положення потребує, аби при роботі зі словосполученням враховувалась пізнавальна основа мовних одиниць [2].

На основі вищевказаного можна стверджувати:

- вміння використовувати словосполучення вважається однією з основних операцій породження мовлення;
- словосполучення обумовлені соціо-лінгвістично, характеризуються лексичними та граматичними ознаками і мають номінативне та граматичне значення;

- в початкових класах масової школи робота зі словосполученнями є одним із основних прийомів навчання практичному оволодінню мовними закономірностями;

- при навчанні аномальних дітей робота зі словосполученнями використовується для систематизації слів, для вивчення смислових відношень, для формування навиків первинних граматичних узагальнень;

- в основу практичного оволодіння граматиною (в тому числі використання словосполучень) в спеціальних школах покладена категорія значення.

Враховуючи останнє, нами було проведене експериментальне дослідження в цілях виявлення вмінь учнів правильно вживати таку граматичну одиницю мови, як словосполучення в мовленні учнів старших класів допоміжної школи. Ми вирішили перевірити, наскільки вміло розумово відсталі школярі користуються словосполученнями. Виявлявся також ступень адекватності виразу думок за допомогою них та найбільш характерні помилки в мовленні дітей при використанні словосполучень з метою подальшого навчання учнів вмінню користуватися ними.

Аналіз матеріалів дослідження свідчить про недостатній рівень засвоєння знань учнів допоміжної школи за темою "словосполучення" на уроках рідної мови. Учні старших класів допоміжної школи не мають достатніх навиків правильного використання в мовленні словосполучень. Більшість дітей взагалі не розуміють визначення "словосполучення" та не вміють ним користуватися при виконанні того чи іншого завдання.

Навчальний експеримент допоміг визначити можливості даної методики в порівняльному плані із звичайним (традиційним) навчанням. Ми вирішили перевірити вміння учнів допоміжної школи виконувати систематизовані вправи зі словосполученнями. Це дозволило систематизувати вправи на уроках української мови в допоміжній школі.

Ці вправи розділяються на аналітичні та синтетичні (конструктивні). В аналітичних вправах необхідно визначити значення (номінативне граматичне) або формальні ознаки словосполучення, в синтетичних конструювати словосполучення. В останніх, в свою чергу, увага звертається переважно на лексичну сполучуваність або граматичний зв'язок словоформ. Однак слід враховувати те, що дана класифікація вправ завжди умовна, так як граматичні зв'язки, лексична сполучуваність та конкретне значення словосполучень взаємопов'язані.

Експеримент складався з 6 завдань різного ступеня важкості. Метою більшості даних вправ є уточнення лексичної та граматичної сполученості словоформ.

Аналіз виконання учнями завдань навчального експерименту виявив, що в цілому найбільші утруднення викликають утворення правильних відмінкових форм в запропонованих словосполученнях, а також визначеннях правильних граматичних та лексичних значень словосполучень.

Основою на аналізі літературних джерел з даної проблеми, а також опираючись на результати експериментального дослідження, ми вважаємо, що вчителям рідної мови доцільно використовувати на уроках граматики і розвитку мовлення наступні рекомендації при роботі зі словосполученнями:

1. Необхідно при організації роботи зі словосполученнями враховувати той факт, що основним поштовхом до пізнання є розвиток інтересу, зацікавленістю учнів у збагаченні власних висловлювань.

2. Робота зі словосполученнями повинна проводитись систематично не тільки на уроках граматики і розвитку мовлення, а і на уроках читання.

3. При роботі над словосполученнями необхідно здійснювати постійне чергування усних та письмових форм роботи, зміну видів завдань мовного матеріалу.

4. В кожному конкретному випадку застосовувані прийоми повинні бути суворо індивідуалізовані та диференційовані.

5. В допоміжній школі при підборі матеріалу для вправ та в формуванні завдань більш послідовно витримувати принцип переходу від легкого до важкого.

Досвід даного дослідження показує, що робота із словосполученнями є дуже корисним видом діяльності для корекції недоліків мовлення та пізнавальної діяльності розумово відсталих учнів, а також в цілях активізації школярів на уроках. Робота з розвитку мовлення при використанні словосполучень повинна будуватись з урахуванням минулого досвіду, спостережень і безпосередніх вражень дітей. Тому при вирішенні загальних методичних завдань великого значення набуває те положення, що на уроках рідної мови повинна постійно проводитись робота з удосконалення форм спілкування і виконання спеціальних мовленнєвих вправ, направлених на формування у дітей лексико-граматичних узагальнень в якості основи, необхідної для розвитку самостійної мовленнєвої діяльності.

Список використаних джерел

1. Доморацкая З.А. Работа над лексической сочетаемостью при подготовке к сочинению // Актуальные проблемы обучения русскому языку в начальных классах / Под ред. Н.С. Рождественского и Г.А. Фомичёвой. – М.: Педагогика, 1977. – 142 с.

2. Зикеев А.Г. Развитие речи слабослышащих учащихся. – М.: Просвещение, 1976. – 123 с.
3. Карлеп К.К. Работа со словосочетаниями во вспомогательной школе // Коррекционная направленность обучения и воспитания аномальных детей / Труды по дефектологии: Тарту ТГУ, 1986. – 264.
4. Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. – М.: Педагогика, 1968. – 362 с.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1973. – 286 с.
6. Собонович Є.Ф. Засвоєння розумово відсталими дітьми граматичних категорій та абстрактного лексико-граматичного значення слова // Дефектологія. – 1998. – №4. – С. 24-25.
7. Фомичева Г.А. Система работы над словосочетанием и предложением в 1-3 классах // Преемственность и перспективность в обучении языку. – М.: Просвещение, 1982. – 412 с.

In article receptions speech and intellectual development of pupils of the senior classes of special school in the course of work on word combinations are considered.

Keywords: mentally retarded pupils, speech and intellectual development, word combinations, the offer, speech unit.

Отримано 28.2. 2012

УДК 376.2-056.36 : 78+796.012.35

О.С. Хруль

ОРГАНІЗАЦІЯ І ЗМІСТ РОБОТИ З ФОРМУВАННЯ ДОПОМІЖНОЇ ПОВЕДІНКИ У СТАРШОКЛАСНИКІВ З ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЮ НЕДОСТАТНІСТЮ

У матеріалах статті розкриваються питання організації і змісту роботи з формування допомагаючої поведінки у старшокласників з інтелектуальною недостатністю.

Ключові слова: допоміжна поведінка, старшокласники з інтелектуальною недостатністю, соціально-особистісні, навчальні (шкільні), культурно-відпочинкові ситуації.